



ШПАНСЬКА МЕЗОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

О. О. Яневич

Стаття присвячена виділенню нової мезолітичної культури півдня України. Наводиться характеристика її крем'яної індустрії, встановлюються хронологія, генетична база, культурна належність.

Схема культурно-хронологічного поділу мезоліту Криму є одною з найдосконаліших у Східній Європі. Вона створювалась протягом майже шести десятиліть кількома поколіннями дослідників. Сучасна узагальнена схема включає наступні культурні явища: ранньомезолітичну шан-кобинську культуру (шари 6 та 5 Шан-Коби, шари 6 та 5 Фатьма-Коби, Буран-Кая та ін.); пізньомезолітичну мурзак-кобинську культуру (Мурзак-Коба, шари 3 та 2 Шан-Коби, Ласпі 7 та ін.); кукрекську культуру з двома етапами — ранньомезолітичним (нижній шар Вишенного I) та пізньомезолітичним (Кукрек, Домчі-Кая, Іванівка та ін.); ранньомезолітичні свідерські пам'ятки (Сюрень II, Буран-Кая III та ін.) тощо¹.

Дослідження останніх років та аналіз вже існуючих джерел дозволяють доповнити культурно-хронологічну схему мезоліту Криму новим явищем — шпанською культурою. Підставою для її виділення є суттєві техніко-морфологічні відмінності комплексів (середній шар Шпан-Коби, шари 4 та 3 Шан-Коби, Су-Ат III, Олексіївська Засуха та ін.) від комплексів названих вище культурних явищ Криму. Особливо специфічні набори мікролітів цих пам'яток, тобто знарядь, які, на думку багатьох фахівців, є культуровизначальними². Так, притаманні даній групі пам'яток вістря з мікрорізцевим сколом, платівки та вістря з притупленим краєм, сформованим крутою обрубуючою ретушшю, видовжені асиметричні трикутники, також сформовані крутою ретушшю, не характерні для жодної з мезолітичних культур Криму. Вони повністю відсутні в пам'ятках шан-кобинської, мурзак-кобинської, кукрекської та свідерської культур. Щоправда, в кукрекських комплексах є платівки з притупленим краєм, а в мурзак-кобинських — видовжені асиметричні трикутники, але вони виготовлені на тонких правильних платівках за допомогою дрібної краєвої ретуші і суттєво відрізняються від аналогічних знарядь шан-кобинських комплексів.

Найповніше дане культурне явище репрезентує комплекс середнього шару Шпан-Коби, який залягав у чудових статиграфічних умовах і представлений всіма категоріями знарядь. Оскільки він був досліджений лише в 1988—1989 рр. і ще не введений до наукового обігу, зупинимося на його розширеній характеристиці.

Стоянка Шпан-Коба була відкрита розвідкою С. А. Трусової в 1925 р., у довоєнний час О. М. Бадером там був поставлений шурф, а в 1988—1989 рр. проводились розкопки під керівництвом автора на загальній площі 30 кв. м. Пам'ятка розташована на Долгоруківській яїлі, в гроті східної орієнтації ши-

риною 15 та глибиною 5 м. Стоянка багат шарова, на ній зафіксовано принаймні п'ять культурних шарів, в тому числі пізнього, середнього та раннього мезоліту. Середньомезолітичний культурний шар залягав на глибині 0,8—1,4 м від поверхні в темно-червоному суглинку з великою домішкою щебеню. Щоправда, в чистому вигляді ці відклади простежувались лише в нижній частині, у верхній же, внаслідок домішок вугілля та золи чотирьох розташованих одне над одним вогнищ, вони мали темно-сірий колір. Від нижнього, ранньомезолітичного, та верхнього, пізньомезолітичного шарів середньомезолітичний був відокремлений стерильними прошарками глини потужністю 10—15 см. Археологічні матеріали шару представлені крем'яним комплексом, остеологічними матеріалами, карбонізованими залишками рослин та ін.

Крем'яний комплекс середньомезолітичного шару налічує 884 вироби, в тому числі п'ять нуклеусів, їх уламків та заготовок, 14 ребристих, 11 поперекових відколів підживлення нуклеусів, 5 різцевих відколів, 215 виробів з вторинною обробкою, 249 платівок та 385 відщепів без ретуші. Весь кремій, що правив за сировину, безумовно принесений з передгір'їв, за 15—20 км навколо стоянки виходить кременю відсутні. Можливо, цим пояснюється нечисленність нуклеусів. Цілий нуклеус у комплексі тільки один. Він двоплощадний, має дві площини відколювання на протилежних сторонах з негативами правильних платівок (рис. 2, 33). Є також уламок пірамідального нуклеуса та три авіважі. Уявлення про характер розколювання певною мірою можуть доповнити платівки. Основна їх маса шириною 9—15 мм, з поганою огранкою, знята з одноплощадних нуклеусів.

Найбільш показовим та специфічним для мезоліту Криму є склад мікролітів комплексу. Своєрідності йому надає домінування вістер з мікрорізцевим відколом та мікролітів з притупленням краєм. Вістря з мікрорізцевим відколом представлені двома типами. До першого належать три вироби із зламаною основою, виготовлені на досить широких платівках (рис. 1, 1—3), мікрорізцевий відкол у двох з них нанесений на базальній частині заготовки і в одного — на дистальній. Другий тип складають три вістря суатського типу з основою, ретушованою у вигляді виїмки (рис. 1, 4, 5). У цього типу вістер, на відміну від першого, мікрорізцевий відкол нанесений виключно на дистальному кінці платівок. Технологічними відходами виробництва вістер є п'ять мікрорізців на базальних частинах платівок (рис. 1, 31—35, 37), один на дистальному та один мікрорізцевий-підправка (рис. 1, 29). Мікроліти із затупленим краєм виготовлені на досить широких платівках за допомогою крутої, подекуди зустрічної ретуші, якою знято близько третини платівок-напівфабрикатів. Вони представлені вісьмома платівками (рис. 1, 15—18, 22—25), одна з яких — поламана (рис. 1, 16). За допомогою стрімкої обрубуючої ретуші виготовлено також шість видовжених асиметричних трикутники (рис. 1, 7, 11, 13, 19, 20, 30), у трьох з яких збереглася лише основа (рис. 1, 19, 20, 30). Цікавою деталлю оформлення черевця одного з трикутників є підтезка, якою знято відбивний горбик (рис. 1, 13). До незакінчених мікролітів із затупленим краєм належить платівка із виїмкою на кінці, оформленою за допомогою стрімкої ретуші. Частина мікролітів із затупленим краєм має сліди використання у вигляді вищербин та різцевих відколів (рис. 1, 10, 23). Інші типи мікролітів представлені платівкою із зубцями на одній з сторін та ретушованим кінцем (рис. 1, 28), двома типовими платівками із зрізаним ретушню кінцем (рис. 1, 8, 40), однією платівкою із скошеним базальним кінцем (рис. 1, 12), яка може бути незакінченим трикутником, незакінченим азильським сегментом (рис. 1, 36), двома свідерськими наконечниками із характерним підтесуванням черевця, один з яких незакінчений (рис. 1, 14), а другий — обламаний.

Скребачок у комплексі — 32. Домінуючі серед них — кінцеві на платівках та платівчастих відщепках (рис. 2, 1—24, 26—28), їх — 27, у тому числі одна дубльована (рис. 2, 15) та одна стрільчаста комбінована з різцем (рис. 2, 28). Скребачок на відщепках — 5, вони різноманітні за формою, мають по кілька робочих країв, інколи виїмчастих (рис. 2, 29, 30). Скобель з виїмчастим робочим краєм на кінці платівки — один (рис. 2, 25). Різиці представлені п'ятнадцятьма виробами, в тому числі 13 — на платівках. Основний тип

різців на платівках — кутові, їх — 8 (рис. 1, 44), кутових білатеральних — 3 (рис. 1, 42, 45, 46), боковий — один, боковий білатеральний також один (рис. 1, 43). Різців на відщепках — лише два, один серединний (рис. 2, 31) та один з різцевими відколами, нанесеними з природної площадки (рис. 2, 32). Відходами виготовлення різців є 5 різцевих відколів. Серед інших виробів з вторинною обробкою в комплексі є 2 проколки (рис. 1, 21, 26), 116 платівок та 11 відщепів із ретушю.

Виразні ознаки комплексів типу середнього шару Шпан-Коби є в багатьох інших мезолітичних стоянках Криму як у гірській, так і в рівнинній частинах: Шан-Кобі (шари 4 та 3), Фатьма-Кобі (шари 4, 3, 2), Су-Аті III, Ала-Чуку, Балін-Коші, Фронтовому III та ін. На жаль, всі перелічені пам'ятки

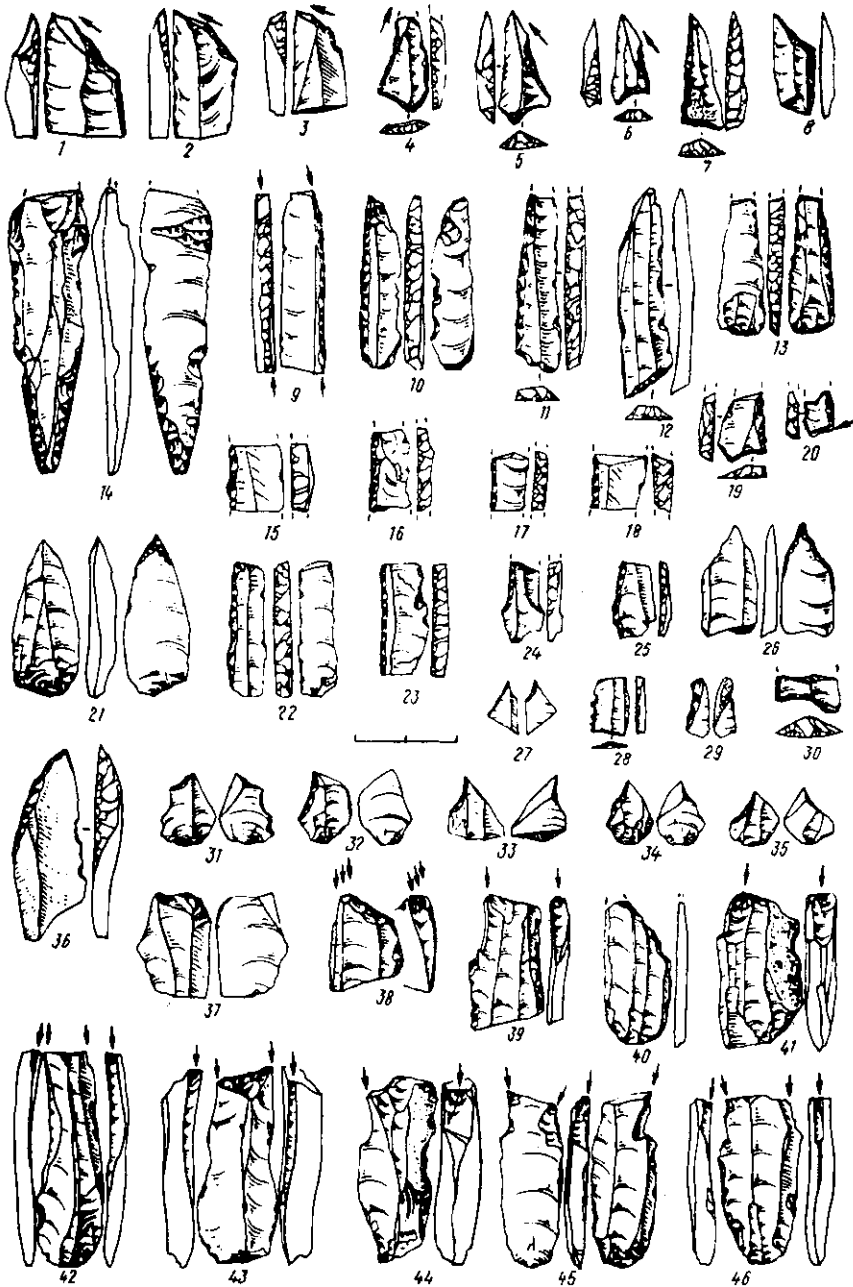


Рис. 1. Крем'яні вироби середнього шару Шпан-Коби (1—46).

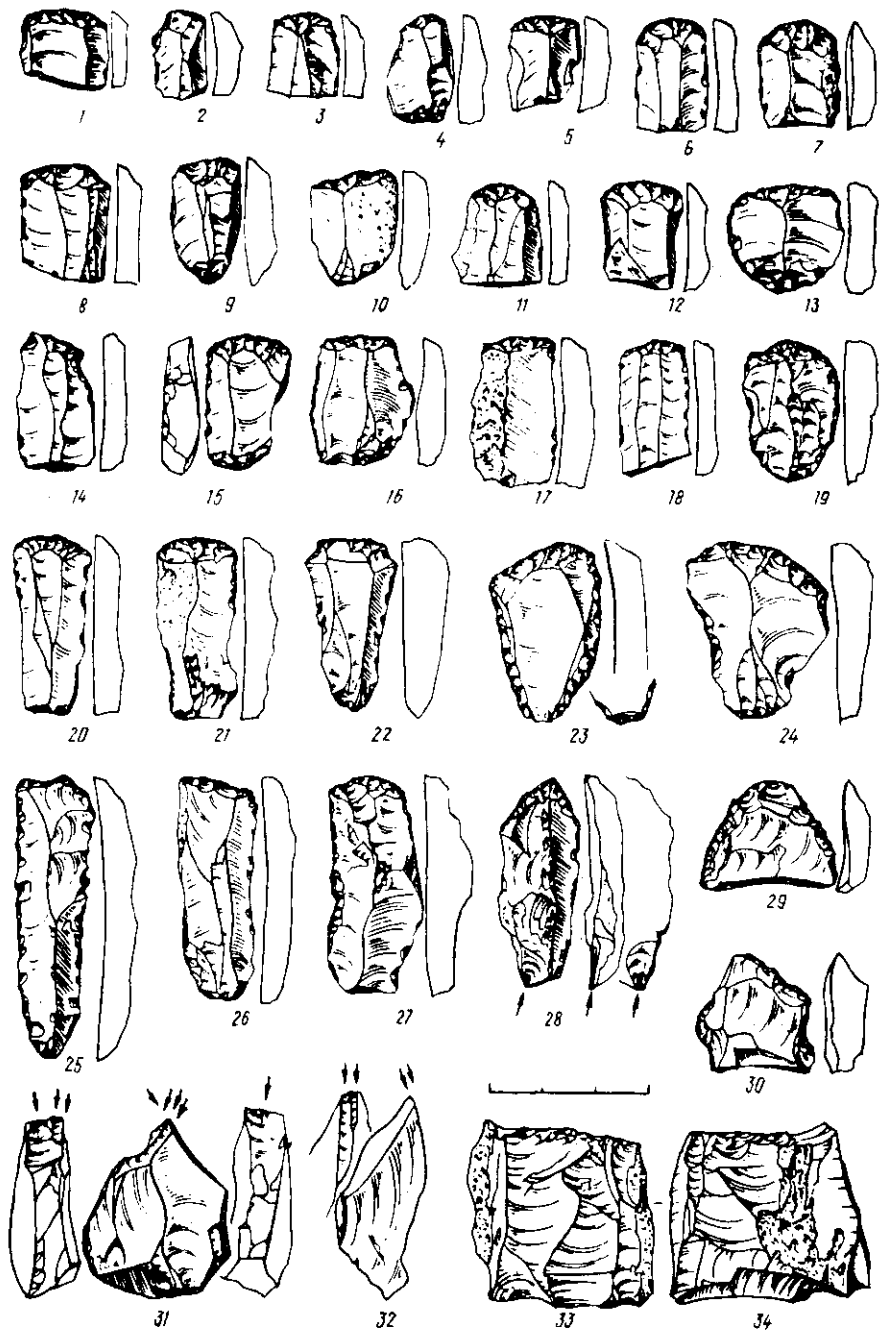


Рис. 2. Крем'яні вироби середнього шару Шпан-Коби (1—34).

мають або погані умови залягання знахідок (Шан-Коба, Фатьма-Коба), або зруйнований культурний шар, і при цьому містять різнокультурні матеріали. Але мікроліти комплексів типу Шпан-Коби, як відзначалось, дуже специфічні, вони не притаманні жодній з мезолітичних та неолітичних культур Криму. Тому комплекси шпан-кобинського типу досить добре виділяються в змішаних колекціях типологічно, але, на жаль, тільки в мікролітичній частині. Інші категорії знярядь, зокрема скребачки та різці, за своїми морфологічними ознаками збігаються з виробами цілої низки мезолітичних та неолітичних культур і в змішаних колекціях визначити їх належність дуже складно чи навіть неможливо, у зв'язку з чим ми їх не розглядаємо.

У четвертому шарі Шан-Коби, який містить ранньомезолітичні гірсько-кримські матеріали*, до комплексу типу середнього шару Шпан-Коби з мікрорітв належать: 4 вістря з мікрорітвевим відколом та обламаною основою (рис. 3, 1—3), 3 низькі асиметричні трикутники із жалом, сформованим мікрорітвевим відколом (рис. 3, 4—6), 3, мабуть, таких трикутники, але із зламаним жалом (рис. 3, 7—9), довгий трикутник з мікрорітвевим відколом на кінці (рис. 3, 10, 11), платівка із ретушованим краєм та кінцем — уламок

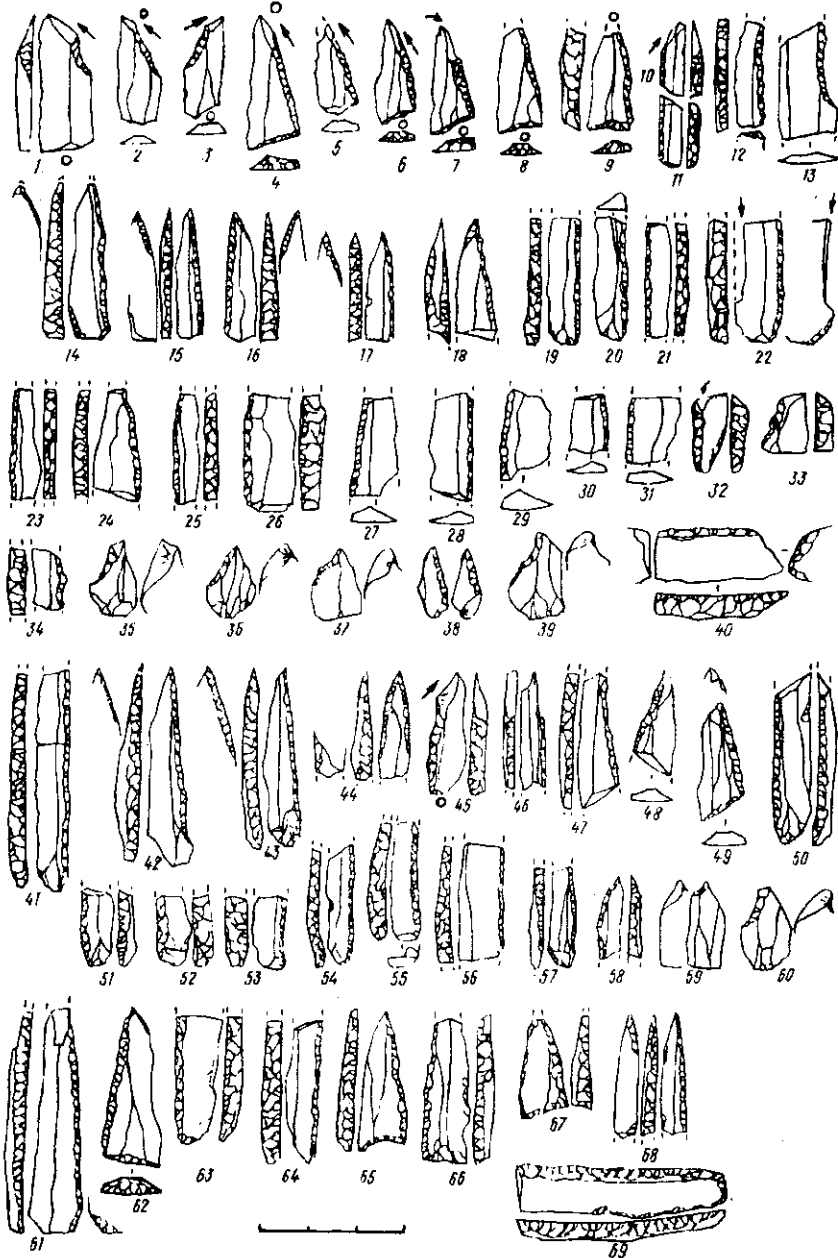


Рис. 3. Крем'яні вироби четвертого шару Шан-Коби (1—40); третього шару Шан-Коби (41—60); третього шару Фатьма-Коби (61—64); четвертого шару Фатьма-Коби (65—69).

* Колекція Шан-Коби зберігається в МАЕ АН Росії, №№ 5369, 5387, 5465.

трикутника або вкладня (рис. 3, 12). Серед мікролітів із затупленим краєм — 5 вістер з одним затупленим краєм та жалом, доведеним протилежною пологою ретушшю (рис. 3, 14—18), та 26 досить широких платівок із затупленим краєм, сформованим обрубуючою, подекуди протилежною ретушшю (рис. 3, 13, 19—34). Особливої уваги заслуговує масивна та широка платівка із затупленим краєм та кінцем (рис. 3, 40). Відходами виробництва мікролітів є мікрорізець-підправка (рис. 3, 38), 3 мікрорізиці на головках платівок (рис. 3, 35, 36, 39) та 2 на кінцях (рис. 3, 37).

Шпан-кобинські мікроліти з третього шару Шан-Коби залягали разом із пізньомезолітичними гірськокримськими (мурзак-кобинськими) матеріалами. Вони не такі різноманітні за типологією, як в попередньому шарі, але також численні. Це — короткий асиметричний трикутник (рис. 3, 49), платівка із затупленим краєм та мікрорізцевим відколом на кінці (рис. 3, 45), 3 вістря із затупленим краєм (рис. 3, 42—44), 22 платівки із затупленим краєм (рис. 3, 41, 46—48, 50, 58), мікрорізець на головці (рис. 3, 60) та мікрорізець на кінці платівки (рис. 3, 59).

У Фатьма-Кобі невеличкий набір шпан-кобинських мікролітів походить з четвертого та третього шарів, де основними комплексами є мурзак-кобинські. Це — короткий асиметричний трикутник із зламаним кінцем (рис. 3, 66), 3 довгі асиметричні трикутники (рис. 3, 62, 65, 67), один з яких має виїмку в основі (рис. 3, 65), 2 типові вістря із затупленим краєм та протилежною ретушшю на кінці (рис. 3, 61, 68), 2 платівки із затупленим краєм (рис. 3, 63, 64), масивна платівка із затупленим краєм та кінцем (рис. 3, 71).

Серед пам'яток із зруйнованим культурним шаром найбільш численні та різноманітні мікроліти виділених комплексів в колекції Су-Ату III^{**}. Вістря з мікрорізцевим відколом представлені в ній шістьма виробами із зламаною основою (рис. 4, 1—5) та чотирма суатського типу (рис. 4, 6—8). Є також один виріб, що за формою нагадує суатське вістря, але має незаретушоване жало (рис. 4, 9). Трикутників — 4 (рис. 4, 23—26), в тому числі 2 з мікрорізцевими відколами на кінцях (рис. 4, 23, 24) та один обламаний (рис. 4, 26). Вістер із затупленим краєм — 9. Це — типові для шпан-кобинських комплексів вироби з одним ретушованим краєм та жалом, підправленим дрібною ретушшю (рис. 4, 16—18). Платівок із затупленим краєм — 99. Вони також типові, сформовані за допомогою крутої, як правило, зустрічної ретуші (рис. 4, 10—15, 19—22), їх відмінна риса — мікролітичність. До відходів виробництва належать 12 мікрорізиців на головках (рис. 4, 27—29) та 11 мікрорізиців на кінцях пластин (рис. 4, 30), 5 псевдомікрорізиців (рис. 4, 31) та 5 виробів мікрорізцевого браку.

Цікавим та показовим є склад мікролітів з мікрорізцевим відколом та затупленим краєм в різнокультурній колекції Олексіївської Засухи^{***}. До нього належать 2 досить масивних вістря з мікрорізцевим відколом та обламаною основою (рис. 4, 46, 47), 3 зламаних трикутники (рис. 4, 41, 48, 49), один з яких має гостроскошену основу (рис. 4, 48), один, можливо, незакінчений трикутник (рис. 4, 50), 4 вістря (рис. 4, 40, 52) та 8 платівок із затупленим краєм. Мікрорізиців — 14; 7 на головках (рис. 4, 53), 6 на кінцях платівок (рис. 4, 44) та один мікрорізець-підправка (рис. 4, 45).

Невеликим, але також виразним є набір шпан-кобинських мікролітів Фронтowego III, колекція якого містить також кукрекські матеріали^{****}. Його складають низький асиметричний зламаний трикутник (рис. 4, 38), вістря з мікрорізцевим відколом та зламаною основою (рис. 4, 36), 3 платівки із затупленим краєм (рис. 3, 34, 35), 1 мікрорізець на головці (рис. 4, 37) та 2 на кінцях платівок (рис. 4, 32, 33).

У колекції Ала-Чука, яка містить також ранньомезолітичні та кукрекські

* Колекція Фатьма-Коби за № 363 з фондів ІА АН України.

** Колекція Су-Ату III зберігається в ІА АН України.

*** Колекція Олексіївської Засухи за № 390 зберігається в фондах ІА АН України.

**** Опрацьовані колекції Фронтowego III з фондів ІА АН України (№ 476) та Керченського історичного музею (№ 124).

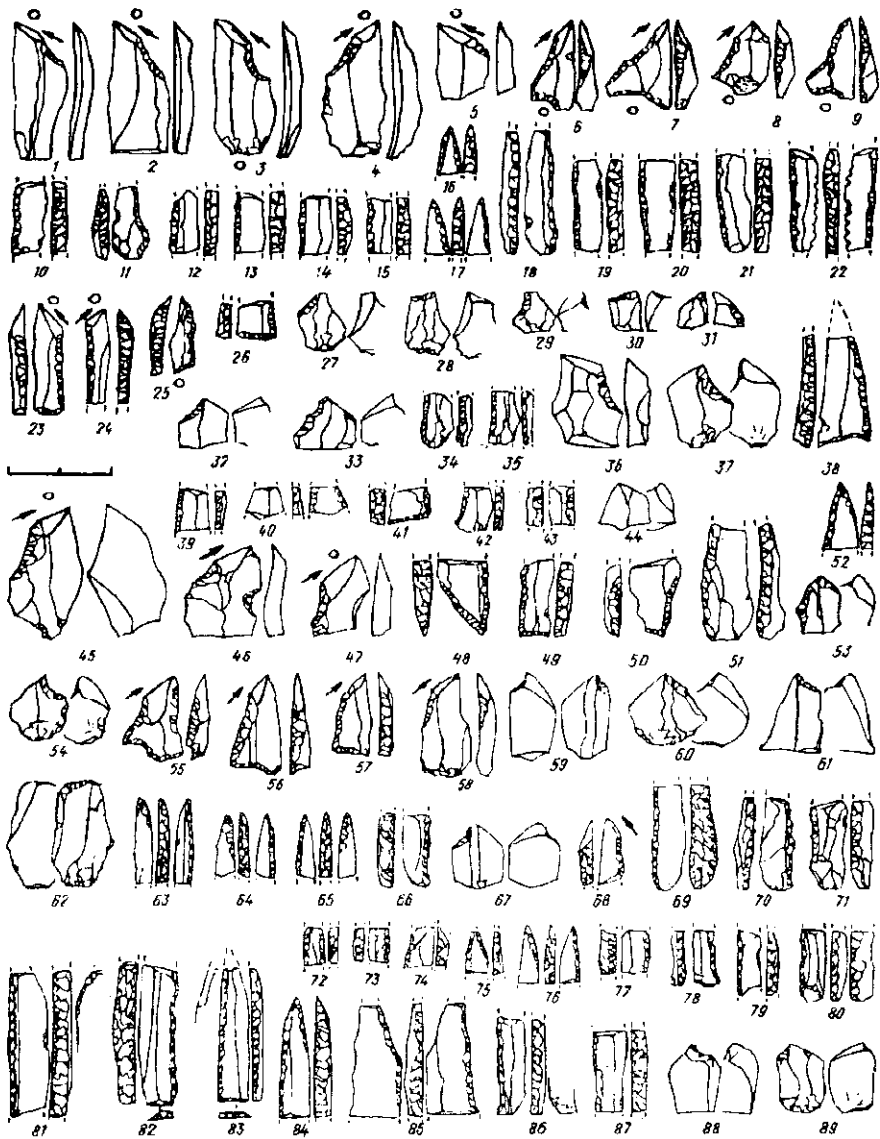


Рис. 4. Крем'яні вироби Су-Ату III (1—31); Фронтового III (32—38); Олексіївської Засухи (39—53); Лугового I (54, 55); Ленінського I (56—61); Балін-Кошу (62—71); Ала-Чука (72—89).

матеріали, мікроліти шпан-кобинського типу представлені тільки виробами із затупленим краєм та мікрорізцями. Це — зламаний трикутник на правильній платівці (рис. 4, 83), 2 платівки із затупленим краєм, ретушованим та зламаним кінцями (рис. 4, 82), можливо, теж уламки трикутників, 4 вістря (рис. 4, 75, 76, 81, 84) та 26 платівок із затупленим краєм (рис. 4, 72—74, 77—80, 86, 87), 2 мікрорізці на головках (рис. 4, 89) та 1 на кінці платівки (рис. 4, 88), 3 вироби мікрорізцевого браку тощо. В колекції є також псевдомікрорізці, пов'язані з виготовленням сегментів ранньомезолітичного комплексу стоянки. У зв'язку з цим не виключено, що окремі мікрорізці також можуть належати до цього комплексу.

З різнокультурної колекції Балін-Кошу* походять платівка із затупленим краєм та мікрорізцевим відколом на кінці (рис. 4, 68), 7 типових вістер із

* Опрацьовані колекції Балін-Кошу зібрані О. О. Віснівською та Ю. Г. Колосовим. Зберігаються в фондах ІА АН України.

затупленим краєм та підправленим жалом (рис. 4, 63—65), 35 платівок із затупленим краєм (рис. 4, 66, 69—72), 1 мікрорізець на головці (рис. 4, 62) та 1 на кінці платівки (рис. 4, 67), 5 виробів мікрорізецевого браку тощо. Слід відзначити також серію правильних мікроплатівок із затупленим краєм, які за морфологічними ознаками займають проміжну позицію між типовими шпанськими платівками із стрімкою обрубуючою ретушшю та кукрекськими мікроплатівками з похилою ретушшю, що також є в колекції.

Нарешті, окремі мікроліти шпанських типів — вістря з мікрорізецевим сколом, вістря та платівки із затупленим краєм та мікрорізці — є в багатьох інших мезолітичних та неолітичних пам'ятках Криму: Фронтовому I (рис. 4, 57—61), Ленінському I (рис. 4, 54, 55), Калам-Баїрі II, Луговому I та ін.

Отже, разом з повним комплексом середнього шару Шпан-Коби відомо принаймні 12 стоянок, в колекціях яких є комплекси мікролітів культури, що виділяється. Їх аналіз дає можливість скласти хоча б загальне уявлення про характерні риси кам'яних комплексів шпанських пам'яток та виділити найбільш характерні для них типи мікролітів. В наборі мікролітів шпанських комплексів, безумовно, домінують вістря з мікрорізецевим відколом, асиметричні видовжені трикутники, вістря та платівки із затупленим краєм. Вістря з мікрорізецевим відколом представлені двома типами. До першого належать вістря із зламанною чи природною основою. За техніко-морфологічними ознаками вони тотожні яниславицьким³. Кримські вістря відрізняються розташуванням мікрорізецевого відколу не тільки на головках платівок-напівфабрикатів, але і на їх кінцях, а не здебільшого на головках платівок, як у класичних яниславицьких вістер Польщі та північної частини України⁴. Другий тип вістер з мікрорізецевим відколом представлений виробами скорочених пропорцій і ретушованою у вигляді виїмки основою (рис. 1, 4—6; 4, 6—9, 55—57). За своїми морфологічними ознаками вони стали, але не збігаються з жодним із раніше виділених типів вістер з мікрорізецевим відколом. Поширені лише в Криму, що дозволяє виділити їх в окремий суатський (за місцем першої знахідки в Су-Аті III) тип вістер. Трикутники шпанських комплексів — видовжені, асиметричні, з тупо- чи прямоскошеною основою — тип дуже поширений в мезоліті Європи. За розмірами та пропорціями їх можна поділити на три підтипи: масивні видовжені (рис. 1, 7, 11, 13; 3, 62, 66; 4, 38), масивні дещо коротші (рис. 3, 69) та маленькі видовжені (рис. 4, 10, 11, 23, 25). Багато трикутників мають мікрорізецевий відкол на кінці (рис. 3, 4—6; 4, 23, 24, 57), що характеризує технологію їх виготовлення. Найбільш сталим типом вістер з притупленим краєм є однотипні граветоподібні вироби, які мають один край (оброблений стрімкою, як правило, зустрічною ретушшю) та жало, доведене з черевця похилою протилежною ретушшю (рис. 3, 14—17, 68; 4, 10, 17, 63—65). Платівки з притупленим краєм мають один оброблений стрімкою протилежною ретушшю край та обламані чи природні кінці (рис. 1, 9, 10; 3, 19, 34, 63, 64; 4, 9, 22). Вони різняться між собою шириною, причому в одних комплексах всі платівки або широкі, або вузькі, що, на наш погляд, є хронологічним показником. Інші типи мікролітів, які зустрічаються в шпанських комплексах (свідерські наконечники, геометричні мікроліти та ін.) є інокультурними елементами.

Для пам'яток, що виділяються, судячи зі складу платівок середнього шару Шпан-Коби, характерні платівки середніх розмірів із досить поганим огрануванням, отримані з одноплосинних нуклеусів. Платівки є основним напівфабрикатом при виготовленні як мікролітів, так і інших категорій знарядь. Домінування в середньому шарі Шпан-Коби кінцевих скребачок, кутових та серединних різців на платівках дає підстави припускати, що ці типи притаманні культурі, що виділяється.

Хронологія пам'яток шпанської культури добре фіксується їх стратиграфічним положенням та отриманими за допомогою радіокарбонного методу абсолютними датами. Певні відмінності окремих комплексів у морфології мікролітів, їх якісному та кількісному складі тощо дозволяють припускати еволюцію шпанських комплексів.

Найдавнішими за своїм стратиграфічним положенням є комплекси четвертого шару Шпан-Коби та середнього шару Шпан-Коби. Комплекс четвер-

того шару Шпан-Коби, нагадаємо, залягає разом з пізніми шан-кобинськими («азильськими») матеріалами та найпізнішими в багат шарових кримських пам'ятках свідерськими наконечниками. Останні дають можливість співставляти цей шар з хронологією свідерської культури та відносити його, принаймні, до пребореалу⁵. Безумовно, бореальним часом датуються комплекс середнього шару Шпан-Коби. Для нього отримана дата по С14 9150 ± 150 років тому (ГИН 6276). Ще одна дата отримана для верхнього пізньомезолітичного шару, який перекривав шпан-кобинський, — 8240 ± 150 років тому (ГИН 6277). Підтверджуються абсолютні дати і стратиграфічним положенням середнього шару Шпан-Коби. Він підстиляється шаром з шан-кобинськими матеріалами, а перекривається шаром з мурзак-кобинським комплексом. Нагадаємо, мурзак-кобинська культура на підставі радіокарбонних дат, фауністичних та палеоботанічних комплексів датується другою половиною бореалу та першою половиною атланкуму⁶. Комплекси четвертого шару Шпан-Коби та середнього шару Шпан-Коби є і найархаїчнішими за морфологією та складом знарядь. Мікроліти із затупленим краєм в них — масивні та широкі. Середня ширина платівок із затупленим краєм становить: для комплексу четвертого шару Шпан-Коби — 8,3 мм, а для середнього шару Шпан-Коби — 9,2 мм. Ці комплекси характеризуються також великою кількістю вістер з мікрорізцевим відколом та трикутників і незначною кількістю мікролітів із затупленим краєм.

Другою половиною бореалу — початком атлантикуму датується комплекс третього шару Шпан-Коби, який залягав разом з мурзак-кобинськими матеріалами. Для нього характерні менша, ніж у двох попередніх комплексах, ширина платівок із затупленим краєм (в середньому — 6,6 мм) та менша питома вага в мікрокомплексі трикутників. Відсутність вістер з мікрорізцевим відколом с, мабуть, випадковою. Можливо, цим часом датуються шпанські мікроліти з четвертого та третього шарів Фатьма-Коби, які також досить архаїчні і залягали разом з мурзак-кобинськими комплексами. За морфологією мікролітів та їх співвідношенням між собою до цих комплексів примикають також Олексіївська Засуха та Фронтове III. Так, в Олексіївській Засусі досить висока питома вага вістер з мікрорізцевим відколом та трикутників, а ширина платівок з притупленим краєм дорівнює 7,1 мм.

Хронологію решти комплексів встановити важко. Лише мікролітизація платівок із затупленим краєм Су-Ату III (6,1 мм) та Балін-Кошу (5,7 мм) і дуже висока питома вага їх по відношенню до вістер з мікрорізцевим відколом та трикутників дають підстави відносити комплекси цих пам'яток до ще пізнішого часу, найімовірніше, до початку або середини атлантикуму. Отже, вірогідно, що виділені комплекси з'явилися ще наприкінці пребореалу або на початку бореалу та існували протягом всього бореалу та початку атлантикуму.

Ареал культури, що виділяється, очевидно, виходив за межі Кримського півострова і охоплював також Нижню Наддніпрянщину. Зокрема, виразні комплекси мікролітів шпанських типів знайдені серед ранньомезолітичних поховань дніпрових могильників — Волоського, Василівського першого та Василівського третього. Це — асиметричні видовжені трикутники з мікрорізцевими відколами на кінцях, вістря та платівки з стрімкою притуплюючою ретушшю⁷. Проявами впливу шпанської культури в Західному Причорномор'ї та Надпоріжжі є також типове суатське вістря з мікрорізцевим відколом та ретушованою увігнутою основою зі стоянки Кінецьпіль⁸ та, можливо, вістря з мікрорізцевим відколом з пізньомезолітичних кукрекських стоянок Ігрень 8, Попів Мис, Терлянська Круча та ін.⁹

Походження шпанської культури можна визначити поки що лише попередньо. Виразні граветські риси частини мікролітів, зокрема видовжених асиметричних трикутників, вістер та платівок з притупленим краєм, вказують на її епіграветську генетичну основу. Найімовірніше, формування шпанської культури відбувалося на основі місцевих епіграветських фінальнопалеолітичних пам'яток Північного Причорномор'я та Криму. Підставою для такого припущення є наявність в регіоні потужного шару пам'яток епіграветського кола з подібними до шпанського наборами мікролітів із затупленим краєм та ранніми проявами мікрорізцевої техніки¹⁰. Можливо, шпанська культура має

безпосередній генетичний зв'язок з пам'ятками типу Вишенне II в Криму, для яких характерні видовжені трикутники, вістря та платівки із затупленим краєм, випадки використання мікрорізевої техніки тощо. Пам'ятки цього типу контактують з шпанськими хронологічно: техніко-морфологічні ознаки мікрокомплексів, стратиграфічні умови залягання культурних шарів та палеомагнітне датування дозволяють відносити їх до заключних етапів фіналу плейстоцену¹¹.

Крем'яна індустрія шпанської культури репрезентує в Криму та Північному Причорномор'ї безумовно новий варіант розвитку мікролітичної техніки фінального палеоліту та мезоліту. Досі в регіоні були відомі лише культури з геометричними мікролітами (шан-кобинська, мурзак-кобинська, гребеніківська та ін.), вістрями на платівках (свідерська) та вкладеннями-мікроплатівками (кукрекська). Крем'яна індустрія шпанської культури була спрямована на виготовлення слабкогеометричних та негеометричних вістер і вкладнів за допомогою притупляючої ретуші та мікрорізевої техніки. Вона має численні аналогії за межами Північного Причорномор'я. Індустрії, подібні шпанській, з'являються ще в фіналі палеоліту, разом з поширенням мікрорізевої техніки, і існують протягом всього мезоліту. Наприклад, маглемозька культура Західної Прибалтики¹², Максимоніс Східної Прибалтики¹³, яниславицька культура басейнів Вісли, Німану та Дніпра¹⁴, почасти комплекси середніх шарів Франхті в Північній Греції¹⁵. Для мікролітичних комплексів цих культур, як і для шпанської, також притаманні вістря з мікрорізевим відколом, трикутники, різноманітні вістря та вкладні з притупленим краєм тощо. Подібність таких різних за хронологією та територіальним розташуванням культур, як шпанська, маглемозька, Максимоніс та Франхті, безумовно, має конвергентний характер і обумовлена приналежністю їх до одного варіанту розвитку мікролітичної техніки.

Складніше пояснити подібність мікрокомплексів шпанської та яниславицької культури. Можливо, вона також конвергентного походження, проте обидві культури дуже близькі територіально; шпанська має більш ранній вік, а яниславицька — більш розвинену індустрію.

Ці обставини дозволяють припускати генетичний взаємозв'язок між шпанською та яниславицькою культурами. Нагадаємо, проблема генези яниславицької культури вирішується неоднозначно. С. К. Козловський (в ранніх працях)¹⁶, Р. К. Римантене¹⁷, Л. В. Кольцов¹⁸, Л. Л. Залізник¹⁹, О. Ф. Горелик²⁰ дотримуються точки зору щодо її західного, маглемозького походження. Г. Вєськовська²¹ та С. К. Козловський (в пізніх працях)²², навпаки, відзначають її південні та південно-східні генетичні зв'язки. С. К. Козловський вказує при цьому також на місцевий субстрат²³.

Пам'ятки шпанської культури дозволяють значно розширити аргументацію другої групи авторів. Раніше основним доказом генетичних зв'язків яниславицької культури Причорномор'я були досконала пластинчаста техніка та правильні симетричні трапеції. Після відкриття Шпан-Коби до числа аргументів південно-східного походження яниславицької культури можна включити також інші культуровизначальні мікроліти: вістря з мікрорізевим відколом та асиметричні видовжені трикутники. Слід також відзначити, що спільні риси зі шпанською культурою більше простежуються саме у східного, рудоострівського варіанту яниславицької культури басейну Дніпра²⁴ та пам'яток типу хут. Шевченкового басейну Сіверського Дінця, теж пов'язаних з яниславицькою культурою²⁵. Зокрема, спільними для шпанської культури та рудоострівського варіанту яниславицької культури є відносно слабкий розвиток пластинчастої техніки, значна кількість в мікронаборі вістер з мікрорізевим відколом, поодинокість трикутників, відсутність маглемозьких трикутників з трьома ретушованими боками та чотирикутників, домінування кінцевих скребачок та ін. Пам'ятки типу хут. Шевченкового з шпанською культурою зближують велика кількість платівок з притупленим краєм, малочисельність трикутників та трапецій, домінування скребачок та різців на платівках тощо.

Між шпанською та яниславицькою крем'яними індустріями є і значні відмінності в технології обробки кременю, морфології знарядь та їх складі. На-

самперед, для яниславицької культури загалом притаманна розвиненіша пластинчаста техніка. Отримання більш правильних платівок в яниславицькій індустрії дало можливість застосовувати при виготовленні мікролітів не стрімку, подекуди протилежну ретуш, характерну для шпанських мікролітів, а більш похилу, та досягти досконалішої мікрорізцевої техніки. Мікролітизація платівок, очевидно, визначила ширше використання в яниславицькій крем'яній індустрії, на відміну від шпанської, відщепів як заготовок для скребачок та різців. Нарешті, в яниславицьких комплексах є трапедії та сокири, які відсутні в колекціях шпанських пам'яток. Проте ці типи знярядь мають транскультурний характер. Отже, загалом відміни між шпанською та яниславицькою крем'яними індустріями не виходять за межі єдиної технологічної системи, а відображають, скоріше, різні стадії в її розвитку, є ознакою зональної належності культури (сокири) або її хронологічного положення (трапедії).

Відзначаючи можливі південно-східні генетичні зв'язки яниславицької культури з шпанською, ми, при цьому, не заперечуємо її північно-західні, маглеомозькі генетичні корені. Докази на користь маглеомозького походження яниславицької культури переконливі. Основні культуровизначальні яниславицькі вироби, такі як клиноподібний нуклеус, асиметричні довгі трикутники та вістря з мікрорізцевим відколом свідчать про подальший розвиток маглеомозьких форм крем'яного інвентаря²⁶.

Для пояснення цієї парадоксальної ситуації можна запропонувати таку гіпотезу. Яниславицька культура являє собою гетерогенне явище. Її формування відбувалося на основі кількох культур, які належали до одного технокомплексу, але були різні за походженням та розташовувались в різних частинах майбутнього ареалу яниславицької культури. Цими культурами були: маглеомозька Західної Прибалтики, Максимоніс Східної Прибалтики та шпанська Північного Причорномор'я. Певною мірою на формування яниславицької культури вплинули також культури з трапедіями Південної Європи.

Таким чином, донині в Криму відомо принаймні 12 пам'яток з комплексами мікролітів, які включають вістря з мікрорізцевим відколом, асиметричні видовжені трикутники та мікроліти з притупленим краєм. Одна з пам'яток — середній шар Шпан-Коби, представлена повним комплексом знярядь, який залягав в чудових стратиграфічних умовах. Специфічність комплексу мікролітів цих пам'яток, непритаманність його жодній з мезолітичних культур Криму та Північного Причорномор'я дозволяють виділити їх в окрему культуру. За назвою пам'ятки з найповнішим комплексом знярядь — Шпан-Коби, ми пропонуємо називати нову культуру «шпанською». На підставі радіокарбонних дат та стратиграфічних умов залягання культурних шарів шпанські пам'ятки датуються кінцем пребореалу — початком атлантикуму. Генетично шпанська культура, очевидно, пов'язана з місцевими епіграветськими культурами Північного Причорномор'я.

Примітки

¹ Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // ТМАИЧПЕ.— 1934.— Вып. 5.— С. 114-183; Векилова Е. А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА.— 1966.— № 126.— С. 144-154; Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— 254 с.; Яневич О. О. Етапи розвитку культури Кукрек в Криму // Археологія.— 1987.— Вип. 58.— С. 7-18.

² Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959.— 125 с.; Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики.— М., 1977.— 216 с.; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— К., 1984.— С. 68-69.

³ Належність виробів з мікрорізцевим відколом та притупленим краєм до певних типів існуючих тип-листів визначалась за основними техніко-морфологічними ознаками з урахуванням розбіжностей в окремих деталях. Див.: *The mesolithic in Europe*.— Warszawa, 1973.— P. 132.

⁴ Зализняк Л. Л. Об острях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Орудия каменного века.— К., 1978.— С. 89-97; Нужный Д. Ю. Деякі питання «мікрорізцевої» техніки // Археологія.— 1979.— Вип. 32.— С. 35-47; Kozłowski S. K. Mesolithic in Poland. A new approach.— Warszawa, 1989.— P. 57-116.

⁵ Залізник Л. Л., Яневич О. О. Свідерські мисливці Гірського Криму // Археологія.— 1987.— Вип. 60.— С. 5-16.

⁶ Телегін Д. Я. Вказ. праця.— С. 45, 46.

⁷ Нужный Д. Ю. Геометрические орудия мезолитических культур Юго-Запада Европейской части СССР: Дис. ... канд. ист. наук // НА ИА АНУ.— Ф. 12.— № 664.— С. 220-225.

⁸ Фоменко В. М. Знахідки мезолітичного та пізньотрипільського часу поблизу села Кінецьпіль на Миколаївщині // Археологія.— 1979.— Вип. 31.— С. 47.— Рис. 1, 5.

⁹ Нужный Д. Ю. Геометрические орудия ... — С. 2.

¹⁰ Неприна В. И., Залізник Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 10-73; Нужный Д. Ю. Геометрические орудия... — С. 214-218.

¹¹ Яневич А. А. Новая финально палеолитическая стоянка Вишенное II в Крыму // Піаньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я (нові матеріали).— Херсон, 1992.— С. 20-31.

¹² Petersen E. B. Survey of the late palaeolithic and the mesolithic of Denmark // The mesolithic in Europe.— Warszawa, 1973.— P. 77-127.

¹³ Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы.— Вильнюс, 1971.— С. 116-119.

¹⁴ Залізник Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 28-41; Kozłowski S. K. Mesolithic in Poland... — P. 155-165.

¹⁵ Perles C. Industries a lamelles a bord abattu du paleolithique superieur de Grece 33 Taxonomie et chronologie des industries a pointes a dos.— Roma, 1989.— P. 408.— Fig. 3; P. 442.— Fig. 4.

¹⁶ Kozłowski S. K. Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiaclecia p.n.e.— Warszawa, 1972.— P. 224; Kozłowski S. K. Cultural differantiation of Europe from 10-th to 5-th Millennium B.C.— Warszawa, 1975.— P. 74, 75.

¹⁷ Римантене Р. К. Указ. соч.— С. 119.

¹⁸ Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики.— М., 1977.— С. 190.

¹⁹ Залізник Л. Л. Мезолит ... — С. 101, 102.

²⁰ Горелик А. Ф. Новые мезолитические памятники с яниславицкими вкладышевыми элементами на Северском Донце // СА.— 1987.— № 3.— С. 159.

²¹ Wieckowska H. Outline of the dilision of cultures of the Polish mesolithic // The mesolithic in Europe.— Warszawa, 1973.— P. 607.

²² Kozłowski S. K. Mesolithic in Poland...— P. 163.

²³ Kozłowski S. K. Mesolithic in Poland...— P. 163.

²⁴ Залізник Л. Л. Население Полесья... — С. 28-41.

²⁵ Горелик А. Ф. Указ. соч.— С. 159; Залізник Л. Л. Население Полесья... — С. 40.

²⁶ Залізник Л. Л. Население Полесья... — С. 38, 39.

А. А. Яневич

ШПАНСКАЯ МЕЗОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА

В статье выделяется новое культурное явление мезолита юга Украины — шпанская культура. Памятники этой культуры характеризуются специфическим, не характерным ни для одной из известных мезолитических культур Крыма набором микролитов, состоящим из острий с микрорезцовым сколом, асимметричных удлиненных треугольников, острий и пластинок с притупленным краем. Выделяемая культура представлена полным кремневым комплексом среднего слоя Шпан-Кобы, залегающим в хороших стратиграфических условиях, и 12 комплексами микролитов, выделенными типологически из разнокультурных коллекций. На основе стратиграфических данных и радиоуглеродного датирования комплексы шпанской культуры датируются концом пребореала — началом атлантикума. Ареал культуры охватывал Крым и Нижнее Поднепровье. Выразительные граветтские черты части шпанских микролитов позволяют предполагать ее формирование на основе эпиграветтских памятников Северного Причерноморья и Крыма.

SHPANSKAJA MESOLITHIC CULTURE

Shpanskaja culture is identified as a new cultural phenomenon of the Mesolith at the South of Ukraine. Relics of this culture are characterized by a specific set of microlites which is not typical for the known mesolithic cultures of Crimea. The set consists of spikes with a microcut spalling, asymmetrical elongated triangles, spikes and plates with a blunt edge. The identified culture is represented by a complete flint set of a mid layer of Shpan-Coba which occurred under appropriate stratigraphic conditions and by 12 sets of microlites typologically identified in collections of different cultures. Proceeding from stratigraphic data and radiocarbon dating the Shpanskaja culture sets are dated the Late Preboreal and Early Atlanticum. The culture spreading area embraced Crimea and Lower Dnieper ones. Expressive Gravettian attributes of certain Shpanskaja microlites have permitted supposing formation of the culture on the basis of epigravettian relics of the North Póntic area and Crimea.

Одержано 20.04.1991

ОСНОВНІ ПЕРІОДИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У V — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ IV ТИС. ДО Н. Е.

Д. Я. Телегін

Як вже йшлося у попередньому нашому нарисі, в історії стародавнього населення України V—III тис. до н. е. виділяється чотири основні періоди: I. Неолітичний, II. Нео-енеолітичний, III. Ранньоенеолітичний і IV. Пізньоенеолітичний.

Хід історичного розвитку за перших двох періодів ми вже розглянули. Тепер же зупинимося на історичних процесах за наступних ранньо- та пізньоенеолітичних періодів.

III. Ранньоенеолітичний період

У третьому ранньоенеолітичному періоді історії первісних племен України на території, що розглядається, продовжують, як і раніше, розселяватись численні трипільські і дніпродонецькі племена. В цей час, однак, тут з'являється ще ряд нових етнокультурних груп, зокрема, лендельських, ямково-гребінцевої кераміки, а також середньостогівської і михайлівсько-кеміюбинської степових культур (рис. 1).

Племена лендельської культури, що проникли на Поділля і Волинь з Центральної Європи у IV тис. до н. е., теж знали сільське господарство, але їх матеріальна культура зовсім відрізнялась від трипільської. Вважають, що вони були далекими потомками дунайської неолітичної культури, а тому в етнічному плані їх слід пов'язувати з древньоєвропейцями (праїлїрійцями),

* *Продовження.* Початок у № 4 за 1992 р.